

Маширабов А.А.

**ТУЯК ЫРЧЫ ЖАНА АНЫН «ИСФАЙРАМ» ЫРЫНА
ТИЛДИК-ПОЭТИКАЛЫК АНАЛИЗ**

Маширабов А.А.

**ПЕВЕЦ ТУЯК И ЯЗЫКО-ПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЕГО
ПЕСНИ «ИСФАЙРАМ»**

A.A. Mashrabov

**SINGER TUYAK AND LANGUAGE-POETIC ANALYSIS
THE SONG «ISFAIRAM»**

УДК: 82/821.0

Бул макалада Туяк ырчы жана анын “Исфайрам” ырына тилдик-поэтикалык анализ жүргүзүлөт. Туяк ырчы жөнөкөй карапайым элдик акын жана анын чыгармачылыгы элдин кызыкчылыгына арналгандыгы белгиленет.

Негизги сөздөр: ырчы, элдик, ырлар, чыгармачылык, поэзия.

В данной статье рассмотрено творчество народного певца Туяка. Туяк является певцом простого народа и отмечается что, все его песни посвящены к интересу простого народа. А также проведен языко-поэтический анализ песни “Исфайрам”.

Ключевые слова: певец, народный, песни, творчество, поэзия.

This article describes the work of folk singer Tuaca. Tuayak is a singer of the people, and notes that all his songs are devoted to the interest of the common people. And the language of poetic analysis of the song “isfairam”.

Key words: singer songwriter, folk, song, art, poetry.

Кыргыз элинин көп жылдык тарыхында ырчылык өнөр үзгүлтүксүз өнүгүп жүрүп отургандыгы белгилүү. Ошол узак мезгил ичинде бул өнөрдүн көрүнүктүү өкүлдөрү, ырчылардын түрдүү типтери жана функционалдык багыттары пайда болгон. Ал типтер жана багыттар коомдун өнүгүүсүнө карай прогрессивдүү жана регрессивдүү көз караштагы ырчыларга бөлүнүшкөн. Прогрессивдүү ырчылар өз чыгармаларында бийлик өкүлдөрүн, байларды, манаптарды эң адилетсиз катары сындашкан, же калың эл менен карама-каршы келген адамдар катары, нравалык тазалыгы жок инсандар катары алардын кулк-мүнөздөрүн айыпташып, туруктуу образдарга айландырышкан, ал эми регрессивдүү ырчылар, тескерисинче, жагынуу формасында болушкан.

Доорубуздун залкар жазуучусу Ч.Айтматов: “Ырчылык өнөрдү изилдеп, кемеңгер ырчылардын чыгармачылыгынын кыргыз элинин рухий өнүгүшүндөгү маани-маңызын ачып берүү – адабиятчы-изилдөөчүлөрдүн милдети¹” – деп белгилейт. Мына ошон-

дой кемеңгер ырчыларыбыздын өкүлдөрүнүн бири – Туяк ырчы. Анын чыгармачылыгын терең илимий негизде окуп-үйрөнүү жана жалпы окурмандарга жеткирүү тилчи-окумуштуулардын, адабиятчы-изилдөөчүлөрдүн негизги проблемаларына айланууга тийиш.

Туяк ырчы жөнүндө сөз кыларда кыргыз элинин ойчул акыны А.Осмоновдун “Отуз жаш” деген белгилүү ырынан эки сап эске түшөт: “Он беш жолу улам кайра туулуп, он беш жолу жашарбасам карап тур” дегендей, өз мезгилинде калың журтка кастарлуу эмгек кылып, өлбөс-өчпөс ырларды жаратып, ырлары элди жашоого шыктандырып, жакшылыктарга үндөгөн, бирок ырлары мезгилинде ак кагазга түшүрүлбөй өткөн мезгил ичинде “суукка тоңбой, ысыкка күйбөй” элдин көкүрөгүндө сакталып, оозеки өмүр сүрүп, ырдалып келиши Туяк ырчы карапайым калктын чыныгы акыны экендигин далилдеп турат.

Чыныгы карапайым калк акынынын ырлары оозеки сакталып, элдин ичинде жашап келишинин себептеринин бири: анда айтылган ыр саптары карапайым, эл сөзүндөй жөнөкөй, бирок мазмунунда не бир камтылган бийик акыл-ойлор бар. Ал айтылган акыл-ойлор көркөм, образдуу айтылгандыктан, уккан адамдын көкүрөгүнөн орун тапкан. Турмушта уккан адамды ойлоого чакырган, жашоого умтулткан жана келечекке үндөгөн. Бизге белгилүү болгондой, мындай ойлор калк ичине тез сиңип, элдик акыл-ой казнага айланат. Биз сөз кылып жаткан Туяк ырчыбыздын ырлары дал ушундай ырлардан болуп саналат.

Чындыгында, кыргыз акындар поэзиясында же чыгармачылыгында 1995-жылдарга чейин Туяк ырчы жөнүндө маалымат болгон эмес. Кыргыз элине акын жөнүндө алгачкы маалымат республикалык жаштардын “Тулпар” журналынын (1995-ж.) №1 санына Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмери, акын Эгемберди Эрматов тарабынан жарыяланган. Эгемберди Эрматов: “...алтынды дат баспайт” дегендей, Туяктын эл оозунда калган ырлары акыры жүрүп, өз элине кайтып келүү шарапатына ээ болуп отурат. Акындыктын улуу касиети, жандуу,

¹ Караңыз. Жеңижок. Ырлар. - Ф., 1982-ж. - Баш сөзү.

канаттуу сөздүн өлбөстүгү кимди болсун таң калтырбай койбойт... бүгүн акын биз менен замандаш болуп өзүнүн керемет ырлары аркылуу тирилип келди²”, - деп белгилейт.

Туяктын кыргыз төкмө акындары Токтогул, Жеңижок, Алымкул жана Барпы сыяктуу ырчы болуп калыптанышына, биринчиден, дээринен кепке зирек, табигый жөндөмдүүлүк, ырга болгон шык себеп болсо, экинчиден, ата-энесинен эрте ажырап, байлардын малын багып, кызматын аткарып, турмушта көргөн азап-тозогу белгилүү деңгээлде түрткү болгон. Кийинчерээк мына ушундай турмушта көргөн оор азабы жөнүндө акын “Не болосуң замана?” деген ырында мындай дейт:

Бул дүйнөнүн жыргалын,
Булбулдай сайрап ырдадым.
Бозомук боппоз тумандай,
Болумсуз заман кыйнадың.
Ботодой боздоп зар какшап,
Борумду эзип ыйладым.
Бирөөлөрдүн акысын,
Жеп кеткендер көбөйдү.
Өз жолунда баратсаң,

Бут тепкендер көбөйдү, - деп зар какшап, замандын адилетсиздигин, ташбоордугун, айрыкча кедей-кембагалдардын турмушта көргөн азабына чыдабай, боору ооруп, кыйналгандыгын жөнүндө ырында таамай белгилейт.

Бара-бара Туяк ырчынын ырлары курчуп, калың калктын арасында, аш-тойлордо ырдап, ырларынын артынан элдин купулуна толуп, мартабасы арта баштайт. Өзүнүн ырында:

Аш-тойдо жүрүп ырдадым,
Аламан элди жыйнадым.
Туяктын ырын угам деп,
Туш-туштан келген эл болду.
Тулпардай тынбай туйлаган,
Туяктын ыры сел болду.
Карапайым адамдын,

Кадырына илиндим, – деп, тастыктайт. Мына ушундай аш-тойлордо беттешкен акындар менен айтышып бир нече жеңиштерге жетишет. Туяктын ырчылык өнөрү жана акындыгы жөнүндө Кокон хандыгына чейин жетип, хандыктын чакыруусуна, сый-урматына татыктуу болот. Бирок, ырчынын ырларынын мазмуну, функционалдык-таанып билүүчүлүгү прогрессивдүү мүнөздө болгондугуна байланыштуу, Туяк ырчы алардан баш тартат.

Туяк ырчы карапайым элдин мүдөлөрүн коргогон жана алардын жакырчылыгына, бактысыздыгына кимдер күнөлүү экендигин айкын билген. Эң негизги кү-

нөөлүүлөр, ошол кездеги феодалдык-уруулук башчылары жана бийлер экендигин ачык ырдап чыккан:

Бий-болушка бийлетип,
Биротоло ийлетип,
Колундагы эчкисин,
Карактап кирип кечкисин,

Зордоп алдың замана, - деп, карапайым жөнөкөй элди эзмек тургай, колунда барын да тартып алып тургандыгын “Замана” деген ырында ачык айтып ырдаган.

Акындын “Замана” жөнүндө ырларынын идеялык мазмунун бийиктиги жана жеткиликтүүлүгү, анын көркөм сөз каражаттарын (салыштыруулар, эпитеттер) чоң чеберчиликте колдонулуп, ошол мезгилдеги социалдык теңсиздиктин, митаамчылыктын, адилетсиздиктин себепкерлери жергиликтүү элдин бий-төбөлдөрү, башчылары экендигин көрсөтүп, алардын карапайым элге жасаган мамилелерин ашкерелейт жана ушундай калыпта бара берсе, заманыбыз акыр заманга алып келери жөнүндө тынчсыздануу менен: “Акыр заман”, “Не болгонуң замана” деген ырларды жаратты. Ал ырларында:

Акыр заман болордо,
Көзү ачыктар көп чыгат.
Акыр заман болордо,
Уулун кетет Урумга,
Кызың кетет Крымга.
Мингениң темир ат болот,

Окуганың кат болот, - деп, олуялык менен бүгүнкү күндөгү көрүнүштөрдү ошол эле мезгилде сүрөттөп көрсөтөт экен.

Туяк ырчы кыргыз элинин белгилүү ак тандай заманчыл акындары М.Кылыч, Калыгул, Арстанбек сыяктуу заман ырларын жаратып, коомдогу окуяларга карата мамилесин ачык көрсөтө билдире алган. “Акындар өздөрүнүн “Замана” ырларында, – дейт, М.Мамыров, – коомдо өзү көрүп-билген кыргыз элинин коомчулугундагы өзгөрүүлөрдү, адамдардын ар кыл кулк-мүнөзүн, жүрүш-турушун, бай-манап менен бийлеген жакшылардын зулумдугун, бейбечаралардын кан жөткүрө зарлаганын баяндаган чыгарма³”, - деп акыйкаттык менен белгилейт.

Туяк ырчынын ырларын айрым башка акындардын ырларына салыштырып караганда, эл жөнүндөгү ой-жоруулары, жашоонун философиялык, моралдык-этикалык маселелери идеялык-көркөмдүк жагынан бир топ ачык жана бийик да турат. Маселен, “Дүнүйө” деген ырында: Аягы жок башы жок,

Кайдан келдин, сен дүнүйө.
Бирөөгө калп, бирөөгө,
Анык келдин, сен дүнүйө.

² Караңыз. Эрматов Э. Туяк ырчы. Ош. 2005-ж. 4-бет.

³ Караңыз. Мамыров М. Молдо Кылычтын изилдөөчүсү. Ала Тоо журналы. - 1990. - №11. - 157-б.

Өлөрүндү билбестен,

Өнүп чыккан дүйнөсүң, - деп, диалектика-нын мыйзам ченемдүү көрүнүштөрү болуп эсептелген өмүр-өлүм жөнүндө, образдуу, көркөмдүктө сүрөттөп бергендиги менен айырмаланат.

Туяк ырчынын чыгармачылыгы менен таанышып, анын чыгармаларынын катарында “Санаттар”, “Жакшы адамга жолуксаң” деген санат-насыят ырлары да жогорку деңгээлде ырдалгандыгын көрүүгө болот. Анын: “Санаттар” деген ырында:

Боло турган жигиттин,

Зирек өсөт акылы.

Болбой турган жигиттин,

Аялы бийлейт үйүндө.

Боло турган жигиттин,

Сөздөрүндө жаны бар, - деп санат, насыят ырларында адамдын жашоосу үчүн зарыл болгон адеп-ахлак нормалары, жашоонун маани-маңызы жөнүндө идеялары чагылдырылган. Идеяларынын таасирдүүлүгү, чагылдыруу ыкмалары жана көркөмдүүлүгү жагынан да жеке ырчыга мүнөздүү сапаттар сакталып турат.

Кыргыз ырчылар чыгармачылыгында акындар өздөрүнүн санат-насыят ырларында адамдын жашоо турмушунда электен өткөн кыска жана нуска сөздөрдү жана сөздүн далилдүүлүгүн арттыруу максатында, философиялык мааниси бар, уккан адамды ойлоткон, орундуу сөздөрдү зор чеберчиликте колдонушат. Мындай касиет Туяк ырчынын ырларынан да байкалып турат.

Бир эки ооз Туяк ырчынын “Исфайрам” ырынын тилдик поэтикалык сүрөттөлүшүнө көңүл бөлүп көрөлү:

Тилдик поэтикалык анализге көркөм текст гана алынат. Демек, анын предмети-көркөм чыгармада колдонулган тилдик каражаттардын жыйындысы болуп эсептелет. Ал эми бул каражаттардын жардамы менен сүрөткер өзүнүн идеялык-көркөм оюн ишке ашыруу менен, окурмандын эстетикалык сезимине таасир этет⁴.

Алтын аккан ичинде,

Алаамат бар күчүндө.

Шыпаа болгон ар кандай

Айыкпаган бечелге.

Исфайрамды көрбөгөн,

Бейиш эмне билбеген.

Даамын татсаң бир жолу

Таткың келет миң кайра.

Уңгур менен буйганы

Багып жаткан Исфайрам.

Ар коктудан кошулуп,

Күлүк болгон Исфайрам.

Алмуздактан бер жакка

Карыбаган Исфайрам.

Сендей болуп агылып,

Өмүр өтсө канеке,

Дабышындай жаңырып (текст толук берилген жок).

I. Ыр негизи төмөнкү идеялык-мазмундардан турат:

1. Исфайрам – касиеттүү дарыялардын бири, байыртадан токтобой, ошол чөлкөмдө жашоочу тургундарына өмүр, жашоо-тиричилик тартуулаган дарыя экендигин даңазалоо;

2. Исфайрам суусу бейиштей болгон капчыгайдын кокту-колоттунан агып түшүп, чоң дарыяны түзүп, капчыгайды жаңыртып асман менен биригип, сүттөй күрпүлдөп, учу-кыйырсыз агып жаткан улук дарыя экендигин даңазалоо;

3. Исфайрам дарыясы сырскоолуу адамдар үчүн дарылык касиетке ээ, алтындай баалуу таза суу экендигин даңазалоо;

4. Исфайрам дарыясы дыйканчылык менен эл тарабынан досторкондун көркүн ачуу үчүн колдонуучу мөмө-жемиштерди өстүрүүдө ордун даңазалоо.

II. Синонимдерди, антонимдерди поэтикалык каражат катары колдонуунун өбөлгөлөрү: Мисалы, текстте:

1. Шыпаа болгон ар кандай,

Айыкпаган *бечелге*.

Бечел-оорукчан-сыркоо деген синоним сөздөрдү алсак, бул сөздөр семантикалык жактан *оорукчан*, *оору* деген түшүнүктү билдирет. Бирок, *бечел* лексеманын ордуна *сыркоо* же *оорукчан* деген лексема менен алмаштырып колдонулса, айырмасы жоктой көрүнгөнү менен, *бечел* лексемасы берген кошумча оттенок (маани) толук жеткиликтүү болбой калмак;

Шыпаа болгон ар кандай

Айыкпаган *оорукчан*.

2. Ар коктудан кошулуп

Күлүк болгон Исфайрам.

Күлүк-тулпар-жүгүрүк деген синоним сөздөрдү алсак, бул сөздөр семантикалык жактан *тулпар*, *жүгүрүк* деген түшүнүктү билдирет. Бирок, *күлүк* лексеманын ордуна *тулпар* же *жүгүрүк* деген лексема менен алмаштырып колдонулса, *күлүк* лексемасы берген маанини толук бербей, орунсуз болуп калмак;

Ар коктудан кошулуп

Тулпар болгон Исфайрам.

3. Өмүр өтсө канеке,

Дабышындай жаңырып.

Дабышындай-үнүндөй-табышындай деген синоним сөздөрдү алсак, бул сөздөр семантикалык жактан *үнүндөй-табышындай* деген түшүнүктү билдирет. Бирок, *дабышындай* лексеманын ордуна *үнүндөй* же *табышындай* деген лексема менен алмаштырып

⁴ Ормонбекова А. Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө. Бишкек. 2010. 27-бет.

колдонулса, *дабышыңдай* лексемасы берген маанини толук бербей калмак;

Өмүр өтсө канеке,

Үнүндөй жаңырып.

Жыйынтыктап айтканда, Туяк ырчы чыгармаларында колдонулган ар бир лексема орундуу колдонулуп, чыгармада берейин деген идеялар зор чеберчиликте, жеткиликтүү бере алгандыгы менен баалуу болуп саналат. Биз, өзүбүз, изилдөөлөрүбүздө Туяк ырчынын чыгармаларындагы тилдик поэтикалык каражаттары болуп саналган эмоционалдык-экспрессивдүү

сөздөр жана парафразалар иликтөөбүздүн кийинки объектиси катары алмакчыбыз.

Адабияттар:

1. Жеңижок. Ырлар. - Ф., 1982.
2. Эрматов Э. Туяк ырчы. - Ош, 2005. - 4-б.
3. Мамыров М. Молдо Кылычтын изилдөөчүсү. Ала-Тоо журналы. - 1990. - №11. - 157-б.
4. Ормонбекова А. Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө. - Б., 2010. - 27-б.
5. Ирисов П. Ырчылар чыгармачылыгы. - Бишкек. 2004.

Рецензент: д.филол.н., профессор Элчиев Ж.